

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

E-ISSN: 2651-3013

DOI Number: 10.58659/estad.1431258

Cilt: 7 Sayı: 1 Mart 2024

ss. 52-73

Makalenin Geliş

Tarihi

03/02/2024

Makalenin

Kabul Tarihi

21/02/2024

Yayın Tarihi

30/03/2024

SARF İLMİNİN TARİHÇESİ VE BAZI ARAP DİL İLİMLERİYLE ETKİLEŞİMİ

M. Shakib ASIM*

ÖZET

Arap gramerinin iki temel dayanağını oluşturan sarf ve nahiv ile ilgili yapılan ilk ciddi çalışmalar, II/VIII. asırda başlamıştır. İlk başlarda Irak'ın Basra şehrinde başlayan Arap dili çalışmaları daha sonra adını bu şehirden alan dil mektebinde ve onun ardından kurulan Kufe ve Bağdat mekteplerinde yetişen dilcilerce devam ettirildi. Yakın münasebeti dolayısıyla başlangıçta sarf ilminin kapsamına giren konulara nahiv kitaplarının içinde yer verilirken; III/IX. asrın sonlarından itibaren söz konusu konular nahivden ve diğer dil bilim dallarından ayrı olarak tasnif edilmeye başlanmış ve bu süreçten sonra "şarf/et-taşrîf" gramerin sadece kelime bilgisini kapsayan bölümünü ifade eden bir nitelik kazanmıştır. Arap dili çalışmaları IV/X. asırdan itibaren Bağdat, Endülüs ve Mısır dil mekteplerinde sürdürülmüştür. Bu okullarda yetişen dilciler, diğer dil bilim dallarında yaptıkları çalışmaların yanı sıra sarf alanında kaleme aldıkları müstakil eserlerle bu ilmin gelişmesine ve metodolojisinin tamamlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Osmanlılar döneminde medreselerde diğer ilimlerin yanında ayrı bir önemi haiz olan sarf alanında birçok eser kaleme alınmış ve bu eserler yıllarca medreselerde okutulmuştur. Günümüzde de başta Türkiye olmak üzere Arap-İslam dünyasında ve Batı'da sarf ilmi üzerinde birçok modern çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmamızda sarf ilminin tarihçesi, tekâmül süreci ve

* Dr. Öğretim Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati ABD., mohammad.asim@cbu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0259-1986

diğer Arap dil ilimlerinden bazılarıyla münasebeti incelenmiştir. Ayrıca sarfın Arapça öğretiminde ve dinî-edebî metinlerin anlaşılmasındaki önemi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arapça, sarf, et-taşrif, iştikâk, dil, dil bilim, etkileşim

THE HISTORY OF MORPHOLOGY AND IT'S INTERACTION WITH SOME ARABIC LANGUAGE SCIENCES

ABSTRACT

The initial serious studies on Arabic grammar, which has two fundamental pillars, namely Sarf (morphology) and Nahiv (syntax), began in the II/VIII century. Initially initiated in the city of Basra in Iraq, the studies on the Arabic language were later continued by linguists trained in the language school named after this city, as well as in the schools established subsequently in Kufa and Baghdad. Initially, the topics falling within the scope of the science of Sarf were included inside of the works of Nahiv books; however, starting from the end of the III/IX century, these subjects began to be classified separately from Nahiv and other branches of linguistics. Subsequently, the science of Sarf acquired a distinctive quality, signifying only the section of grammar that encompasses word knowledge. This shift marked a departure from the earlier practice of incorporating Sarf-related topics within Nahiv works, and from then on, Sarf became recognized as the aspect of grammar specifically dedicated to the understanding of word structures. Arabic language studies have been continued from the IV/X century onwards in language schools in Baghdad, Andalusia and Egypt. Linguists trained in these schools, in addition to their work in other branches of linguistics, contributed to the development of this science and completed its methodology by producing independent works in the field of Sarf. During the Ottoman period, alongside other sciences in madrasas, numerous studies were written in the field of Sarf, which held a separate significance, and these works were taught in madrasas for many years. Currently, there are many modern studies on the science of Sarf in the Arab-Islamic world and Western literature, particularly in Turkey. In this study, the history and evolutionary process of Sarf science, as well as its relationship and interaction with some Arabic linguistics, will be examined. Additionally, emphasis will be placed on the importance of Sarf in the teaching of Arabic and the comprehension of religious-literary texts.

Keywords: Arabic, sarf (morphology), etymologie (deriving words), language, linguistics, interaction

Giriş

Arap dili üzerinde yapılan ilk ciddi çalışmaların tarihi, II/VIII. asırlara kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Basra dil okuluna mensup Arap dilcilerinin Arapça'nın inceliklerini fasih konuşmalarıyla bilinen bedevî Araplardan öğrenmek için gerek onların arada bir uğradıkları panayırlara ve gerekse yaşadıkları çöllere yaptıkları yolculuklar, Arap dili üzerinde yapılan ilk ciddi

çalışmalar olarak kabul edilir. Onun öncesinde Kur'an-ı Kerim'in yazıya geçirilmesi ve hadislerin tedvin edilmesi aslında Arap dili çalışmalarının ilk nüvesini oluşturur. (Bkz. Dayf, 1968: 17-18; eş-Şelekânî, 1982: 456-57; el-Ḥaṭîb, 2006: 91-117).

Hz. Peygamber hayatta iken gerek Kur'an'da gerekse hadislerde geçen garîb lafızlar bizzat onun tarafından ve onun (s.a.s.) vefatının ardından da Abdullah b. Abbas gibi büyük sahabîler tarafından açıklanmıştır (Bakırcı-Demirayak, 2001: 2-3). Lakin II/VIII. asrın başlarından itibaren farklı milletlerden Müslüman olan insanların Kur'an-ı Kerim okurken veya Arapça'yı konuşurken dillerinde görülen ve dönemde *lahn* denilen hatalar, bazı yöneticilerin ve Arap dil bilginlerinin dikkatini çekmiş ve onları, Arapça'nın gramer kurallarını vaz' etmeye sevk etmiştir (Nâsîf, 1978: 5-7; eṭ-Ṭaṇṭâvî, 1995: 16-17). Bundan anlaşılıyor ki başlangıçta Arap dili gramerinin iki temel dayanağını oluşturan sarf ve nahiv ilimlerinin kaideleri yazılı olarak mevcut değilken İslamiyet sonrasında gelişen sosyal ihtiyaçlara binaen Arap dilciler tarafından ortaya konulmaya başlanmıştır (ez-Zubeydî, 1984: 21-25).

Arap dili tarihi kitaplarında, dildeki bozulmanın önüne geçmek için bu dilin gramer kurallarını ilk ortaya koyan kişinin Ebu'l-Esved ed-Du'elî (ö. 69/688) olduğu ve onun da bu işi Hz. Ali'den öğrendiği nakledilir. Yaygın kanaate göre Hz. Ali'nin Ebu'l-Esved'e: "*Kelam, isim, fül ve harften ibarettir*" diyerek gramerde yapılması gerekenleri kısaca anlattıktan sonra ona "*bu yolda/istikamette yürü*" anlamında "*أَنْحُ هَذَا النَّحْوُ...*" dediği ve bundan sonra Arap gramerinin -cümle bilgisini oluşturan kısmının- adının "*النَّحْوُ = nahiv*" olduğu rivayet edilir (ez-Zubeydî, 1984: 21; eş-Şaṭır, 1983: 15-16).

Ebu'l-Esved'in öncülük ettiği Arap grameri çalışmalarının sonraki zamanlarda onun öğrencileri tarafından devam ettirildiği ve bu işin tekâmül sürecinde Arap'tan ve acemden çok sayıda dil bilgininin katkılarının olduğu da bilinmektedir (Dayf, 1968: 13-80). Bu demek oluyor ki Arap dili gramerinin bugünkü şeklini alması bir anda olmamış ve zaman içerisinde farklı tezlere ve sentezlere dayanan Basra, Küfe, Bağdat vd. ekollere mensup dilcilerin yeni kurallar istinbât etmeleri ve çabaları neticesinde tekâmülünü büyük ölçüde tamamlamıştır (Dayf, 1968: 29, 151, 245, 288, 327; el-Muḥtâr, 2008: 43-129).

I. SARF İLMİNİN TANIMI, KONUSU VE TARİHÇESİ

Arapça'da birkaç farklı manaya gelen *ş-r-f* kökü "*parayı bozup aynı değerde başka paraya çevirme, parayı harcama, sözü allayıp pullama, bir şeyi açıklama ve bir kelimedden başka kelimeler türetme*" anlamlarında kullanılır. Aynı kökten tefîl kalıbındaki *et-taşrîf* kelimesinin biri lügavî diğeri ıstilahî olmak üzere iki anlamı vardır: Lügat anlamı değiştirmek olan *sarf* veya *et-taşrîf*, ıstilahî

manada kelimenin değişmesi ve farklı şekiller almasından yani kelimenin içyapısından bahseden ilmin adıdır. Buna göre sarf ilminde kelime mazi, muzari, ism-i fâil, ism-i mef'ûl gibi emsile-i muhtelif diye tabir edilen çeşitli şekillere sokulur ve her kalıba göre o sıyganın anlamı elde edilir. Örneğin: حُسْنٌ (güzellik, iyilik), حَسُنَ (güzel oldu), يَحْسُنُ (iyi, güzel olur/oluyor), أَحْسَنُ (iyi ol), أَحْسَنَ (iyilik yaptı, ihsanda bulundu), يُحْسِنُ (iyilik ediyor), أَحْسِنُ (ihsanda bulun, iyilik yap), مُحْسِنٌ (ihsanda bulunan, iyilik yapan), أَحْسَنُ مِنْ (… den daha iyi, daha güzel), حَسَانٌ (aşırı iyi, güzel, yakışıklı) vb. kelimelerinin ortak noktası *h s n* harfleridir (İbn Manzûr, 1873: 2434-2435; Yâkût, 1994: 11-15).

Yukarıda da görüldüğü gibi sarf ilminin konusu kelimedir. Çağdaş Arap dilciler, sarf ilminin konusunun türetilmeye ve çekimlenmeye elverişli (mütemekkin) isimler ve çekimlenebilir (mutaşarrıf) fiiller olmak üzere iki çeşit kelime olduğunu söylemektedirler (el-Ḥaṭīb, 2008: 9; es-Seyyid, 1972: 6-7). Onlara göre mebni, câmid ve yabancı isimler, edatlar, isim fiiller, deyim fiiller ve câmid fiiller doğrudan sarf ilminin konusuna girmemektedir. Lakin kimi sarf kitaplarında müştak/türemiş isimler anlatılırken “*her şey zıddıyla kaimdir*” mantığından hareket edilerek câmid isimlere de yer verildiği görülmektedir (bkz. Ḥurremdil, 1387: 158; Ḥorāsānī, 1389: 50). Hal böyle iken mücerred, mezîd isimler ve fiiller, müştak isimler ve masdarlar doğrudan sarf ilminin konusuna girmektedir. Ayrıca zâid harflerin¹ kelimeye bitişmesi ve bunların ifade ettikleri anlamlar, hazf, idgām, ibdâl, i'lâl gerek isimlerde gerekse de fiillerde görülebilen dil olguları, fiillerin, çekim ekleri diyebileceğimiz muttasıl merfu' zamirlere göre çekimlenmesi ve yine fiilin sonuna te'kîd nun'unun bitişmesi gibi durumlar, sarf ilminin konuları arasındadır (el-Mubârek, 2000: XIX, 295-312).

Arap dili gramerinin kelime bilgisi bölümünü oluşturan sarf ilminin kapsamına giren konulara ilk başlarda, uzun bir süre nahiv kitapları içerisinde parça parça veya sonlarında yer vermeye devam edilmiştir. Lakin III/IX. asrın başlarından itibaren dil bilginlerinin kelimenin *i'râbla ilgili olmayan yönünün durumları* üzerinde yaptıkları çalışmalar neticesinde **sarf** veya **et-Taşrif** adıyla ayrı bir usûl ve disiplin haline gelmiştir (Ḥorāsānī, 1389: 23-24; Ḥüzānī, 1389: 5-6).

Sarf alanında Arap dilcilerinden günümüze ulaşan en eski tanım, Sibeveyh'e (ö. 180/796) aittir. O, *el-Kitab* adlı eserinde sarf konularına yer vermiş ve “*bu bölüm...nahivcilerin et-taşrif olarak isimlendirdikleri bölümdür*” diyerek

¹ ez-Zeccâcî Arapça'daki zâid harflerin “أ، ت، ث، د، ذ، ر، ز، س، ل، م، ن، و، هـ، ي” olmak üzere toplam on adet olduğunu ve bunların Ebû Osmân el-Mâzinî tarafından belirlendiğini söylemiştir. Bkz. Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-nahvi*, thk. Ali Tevfîk el-Ḥamd (Beyrut: Dâru'l-Emel, 1984), 399.

konunun daha önceden nahivciler tarafından çalışıldığını göstermiştir. Kendisinden önceki dil çalışmalarının bir özeti mahiyetinde olan Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ında sarf konuları, eserin neredeyse yarıya yakın bir bölümünü oluşturmaktadır. Yazarın sözünü ettiği bölümde isim ve sıfatların yapısı, mücerred ve mezîd fiiller, Arap diline giren yabancı kelimeler, ta'rib, iştikak, i'lâl, ibdâl, idgâm, kalb, ismin tekil, ikil, çoğul halleri, tenvin, vakf ve terhîm gibi meseleler irdelenmiştir (Sibeveyh, 1982: IV, 242-48; Özbalıkcı, 2009: XXXVII, 130-134).

Sarf alanında ilk kez eser telif eden kişinin kimliği bilinmemekle birlikte Arap dil tarihçilerinden bazıları, Kufe dil okuluna mensup Mu'âz b. Muslim el-Herrâ'nın (ö. 190/806) sarf ilminin ele aldığı meseleleri ilk kez müstakil bir halde tasnif ettiği görüşündedirler. Fakat ilk dönem kaynaklarında Mu'âz b. Muslim'in sarfla ilgilendiği bilinse de onun böyle bir eserinin olduğunu teyit eden bilgiye henüz rastlanmamıştır. Şevkî Dayf de *el-Medârisu'n-naḥviyye* adlı eserinde, bu ilmi ilk vaz' eden kimsenin el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 173/790) olduğunu savunmaktadır (el-Ḥaṭîb, 2008: 70-8; Avdî, 1386: 12; İbnu'n-Nedîm, 1381: 110-111; el-Ḳiftî, 1986: III, 288-295).

Şevkî Dayf'a göre el-Halil b. Ahmed sarf ilminin kaide ve kurallarını ihtiva eden müstakil bir eser kaleme almamış olsa da bu ilme ait temel sayılacak kaide ve kuralları tespit edip onlarla ilgili terimleri belirlemiştir. Ona göre el-Halil b. Ahmed'in öğrencisi Sibeveyh, *el-Kitâb*'ındaki birçok terim ve meseleyi hocasından iktibas etmiştir (Dayf, 1968: 34; Bakırcı-Demirayak, 2001: 189-190).

Bazı dil tarihçileri, hicrî III. asrın ortalarına doğru yaşamış Ebû Osmân el-Mâzinî'nin (ö. 248-49/863) *et-Taşrîf* adlı eserinin sarf alanında yazılmış ilk eser olabileceğini söyleseler de ondan önce bu adla eser yazan dilcilerin varlığı bilinmektedir. Ali b. Mübarek el-Aḥmer (ö. 194/809) ve Sa'îd b. Mes'ade el-Aḥfeş (ö. 215/830) bunlardan bazılarıdır. Ebû Osman el-Mâzinî'den sonra da *et-Taşrîf* adıyla eser yazanlar vardır. Muhammed b. Yezîd el-Muberrred (ö. 286/900), Muhammed b. Ahmed b. Keysân (ö. 299/912), Ahmed b. Sehl Ebu Zeyd el-Belhî (ö. 322/934), Ali b. İsâ er-Rummânî (ö. 384/995), Muhammed b. Ali el-Hevâşî (ö. 425/1033), el-Hasan b. Ahmed b. Abdillâh el-Bennâ' (ö. 471/1079) onlardan bazılarıdır. Fakat bu âlimlerin eserleri günümüze ulaşmamıştır (bkz. el-Ḳiftî, 1986: II, 42; el-Curcânî, 1995: 28-29).

Ebû Osmân el-Mâzinî'nin *et-Taşrîf*i daha sonra Bağdat dil mektebinin önde gelen dilcilerinden İbn Cinnî (ö. 392/1002) tarafından *el-Munşif* adıyla şerh edilmiştir. Eserin muhtevası: a) taşıdığı aslî ve zâid harflerine göre isimler ve fiiller, b) sahih ve illetli fiiller, c) lazım ve müteaddî fiiller, d) meçhul fiiller, e)

kalb, f) i'lâl, g) ibdâl gibi sarfin ana konularından oluşmaktadır (İbn Cinnî, 1954: I-III; Bakırcı-Demirayak, 2001: 197).

Bu arada el-Ķāsım b. Muhammed b. Sa'îd el-Mu'eddeb'in (ö. 338/950) *DaĶāiku't-taşrîf*'i konumuz açısından üzerinde durulmaya değerdir. Eserin önemi ise müellifinin İbn Cinnî'den önce ve diğer sarf bilgilerinden de farklı olarak sarf konularının tasnifinde yeni bir yöntem ve bazı konu başlıkları için de yeni ıstılahlar kullanmış olmasında yatmaktadır. Kitaptaki konuların tasnifi özetle şöyledir: Zaman bakımından fiiller, masdar türleri, sıfat kalıpları, sahîh ve illetli fiiller, sülâsî ve rubâ'î kelimeler, muĶaa'f fiiller, fiil ve isim çekimleri (emsile), kırık çoĶul kalıpları, mehmûz fiiller, muzmer ve mübhem isimler vs. Bunun yanı sıra İbn Mü'eddeb'in diğer sarf bilginlerinin kullandığı Fetha yerine *Nasbe*, Mu'tell yerine *SaĶîm*, Lefif-i MefrûĶ yerine *Multevî* vb. terimleri alternatif olarak kullandığı da görülmektedir (bkz. İbn Sa'îd el-Mu'eddeb, 2004: 9-19; İbn Hişâm, 1990: 60).

DaĶāiku't-taşrîf'i önemli kılan hususlardan birisi de Sibevey'ten itibaren hicrî IV/X. asrın ilk çeyreğine kadar yazılan kitaplarda, "Arapça kelime bilgisi" karşılığında kullanılan "*et-taşrîf*" ifadesi yanında belki de ilk kez "*şarf*"ın kullanılmış olmasıdır. İbn Hişâm'ın: nahvin okunuşuna uygun surette *sarfin - ki her ikisi aynı vezindedir- kullanımının yaygınlaşması DoĶu İslam beldelerinde olmuştur*" (İbn Sa'îd el-Mu'eddeb, 2004: 25; İbn Hişâm, 1960: 85) demesine bakılırsa, bu ilmin adı başlarda "*et-taşrîf*" iken daha sonradan ona eş anlamlı olarak *şarf*ın kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.

IV/X. asırda sarf ilmi çalışmaları Bağdat dil okuluna mensup âlimlerce devam ettirildi. Bu okula mensup dilcilerin önde gelenlerinden Ebû Ali el-Farisi'nin (ö. 377/987) yazdıktan sonra Büveyhî hükümdarı AĶuddu'd-Devle'ye (ö. 373/983) takdim ettiği *et-Tekmile* adlı eseri ve öğrencisi İbn Cinnî'nin *et-Taşrîfu'l-mulûkî* ve *el-Ķaşa'îş* adlı eserleriyle sarf ilmi metodolojisini büyük ölçüde tamamlamıştır. Çalışmalarını sarf ilmi üzerinde yoğunlaştıran İbn Cinnî ile iştiĶâĶ ilminde de önemli bir mesafe kat edildiği, sülâsî fiiller için 6 bap/kalıp ve emsile-i muĶtelifenin tamamen şekillendiği belirtilmektedir. Ayrıca fiiller sarf bakımından incelenip sülâsî, rubâ'î ve Ķumâsî gibi kelimenin sayısal yapısı yanında sahîh ve illetli olmak üzere kelimenin yapısal durumu da göz önüne alınarak günümüze kadar gelecek olan sarfin tasnifi yapılmıştır. Bundan anlaşılıyor ki IV/X. asır, sarf ilminin tekâmül sürecinde bir dönüm noktası olmuştur. Arap dil bilginleri, Sibeveyh'in tespit edip ortaya koyduğu kural ve kaideleri kendi terminolojileriyle de geliştirilerek devam ettirmişler ve sonraki dönemlerde bu alanda yapılacak çalışmalara örnek teşkil edecek eserler ortaya koymuşlardır (*Kitābu't-tekmile*, 1999: 28-29; İbn Cinnî, 2006: II, 133-139; İbn Cinnî: 20-127; Abdu'ttevvâb, 1989: 20-127).

IV/X. asırdan itibaren günümüze kadar İslam dünyasının Doğu'sunda ve Batı'sında Arap dili üzerinde yapılan çalışmalar hiç aksamadan devam ederken sarf alanında da değerli eserler telif edilmiştir. Bu eserler, Arap dünyası başta olmak üzere Osmanlı topraklarında, İran, Hindistan ve Orta Asya ülkelerinde uzun yıllar ders kitabı olarak da okutulagelmiştir. (Kılıç, 2009: XXXVI, 136-137). Tarihi süreç içerisinde sarfla ilgili yapılan çalışmaların üç farklı şekilde yürütüldüğü görülmektedir:

1) **Sarf konularına dil-edebiyat kitapları arasında yer veren eserler**

Siebeveyh'in *el-Kitâb*'i, el-Mubberred'in (ö. 285/898) *el-Muқтаdab*'i, İbnu's-Şecerî'nin (ö. 542/1148) *el-Emâlî'si*, es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1228) *Miftâhu'l-Ulûm*'u, İbn Ya'îş'in (ö. 643/1245) *Şerhu'l-mufaşşal*'ı, el-Ceyyânî'nin (ö. 672/1274) *Şerhu't-teshîl*'i, es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Hem'u'l-heâmî*' ve el-Uşmûnî'nin (ö. 929/1464) *Menhecu's-sâlik*'i sarf konularına yer veren dil ve edebiyatla ilgili eserlerden bazılarıdır (el-Mubârek, 2000: 309-310; el-Mubberred, 1994: I, 204-360; es-Sekkâkî, 1987: 14-70).

2) **Sarfın bazı konularına yer veren eserler**

Ebû Ca'âfer er-Ru'âsî (ö.187/803) *et-Tasğîr* adlı eserinde, Ebû'l-Hasan Ali el-Kisâî (ö. 189/805) *el-Maşâdir* ve onun öğrencilerinden el-Ferrâ lakaplı Ebû Zekeriyâ Yahyâ, *el-Makşûr ve'l-Memdûd* adlı eserlerinde sarfın bazı konularına yer vermişlerdir. Bunların yanında Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 310/922) *Kitâbu fe'altu ve ef'altu*, İbnu's-Serrâc (ö. 316/929) *el-Uşûl fi'n-naḥvi*, İbn Durustveyh (ö. 347/958) *el-İrşâd fi'n-naḥvi*, İbn Side (ö. 458/1066) *el-Muḥaşşas* ve Sa'duddîn et-Teftazânî (ö. 792/1390) de *İrşâdu'l-hādî* adlı eserlerinde sarfın bazı konularına yer veren bilginlerden bazılarıdır (el-Mubârek, 2000: 310-311; es-Serrâc, 2009: II, 288-513).

3) **Sarf alanında yazılan müstakil eserler**

Dil bilginlerinin IV/X. asırdan itibaren, Ebû Osmân el-Mâzinî'nin *et-Taşrif* adlı çalışmasıyla başlayan müstakil sarf eseri yazma geleneğinin devamı olarak ortaya koydukları eserlerden bazıları şöyledir:

İbn Sa'îd el-Mü'eddeb (ö. 338/950), *Daḳâiku't-taşrif*,
Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1079) *el-'Umud: Kitâbun fi't-taşrif*,
_____, *Kitâbu'l-miftâḥ fi's-sarf*,
Neşvân b. Sa'îd el-Himyerî (ö. 573/1178) *Şemsu'l-'ulûm*,
el-Meydânî (ö. 518/1124) *Nuzhetu't-tarf fi 'ilmi's-sarf*,
İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mulûkî fi't-taşrif*,
İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1248) *eş-Şâfiye*,
ez-Zencânî (ö. 655/1257), *Taşrifu'l-'İzzî*,
İbn 'Ufûr (ö. 669/1270), *el-Mumti' fi't-taşrif*,

İbn Mâlik (ö. 672/1276) *İczâu't-ta'rîf fi fenni't-taşrîf*,
_____, *Lâmiyyetu'l-ef'âl*,

Ahmed b. Ali b. Mes'ud (ö. 700/1300), *Merâhu'l-ervâh*,

Sirâcuddîn Osman Avdî (ö. 758/1357), *Mizânu's-şarf*,

İbn Hişâm en-Nahvî (ö. 761/1360), *Nuzhetu't-tarf fi 'ilmi's-şarf*,

Seyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/ 1413), *Şarf-ı mîr*,

Ali Kuşçu (ö. 879/1474) *'Unkûdu'z-zevâhir fi's-şarf*,

Molla Câmî (ö. 898/1492), *Şarfu'l-lisân*,

Ahmed el-Hamalâvî (ö. 1315/1898) *Şeza'l-'arf fi fenni's-şarf* (bkz. el-Mubârek, 2000: 310-311; el-Meydânî, 1299: 4-78; İbnu'l-Hâcib, 2014: 37-82).

Bunların haricinde müellifi belli olmayan *Şarf-i Bahâî*² ve Türkiye medreselerinde okutulan *Mecmû'atu's-şarf* içerisindeki risaleler, sarfa dair yazılan müstakil eserler arasında zikredilebilir. Bu sonuncu mecmua içerisinde müellifi belli olmayan 1) *Emsile*, 2) *Binâ'*, 3) İmâm Ebû Hanife'ye nispet edilip fakat ona aidiyeti tartışmalı olan *el-Mağşûd*, 4) ve ez-Zencânî'nin *Taşrîfu'l-'İzzî*'si olmak üzere toplam dört sarf risalesi yer almaktadır (Soyupek, 2004: 193-201; Demirayak, 2003: XXVII, 453).

Son dönemlerde Türkiye başta olmak üzere bazı Arap ve İslam ülkelerinde modern usullerle yazılmış sarf kitapları Arapça öğretimine katkı sağlamaktadır. Bunlar arasında: Arap dünyasında Untuvân ed-Dahdâh'ın *el-Mu'cemu'l-vasîf fi taşrîfi'l-ef'âl*'i, Mahmûd Süleymân Yâkût'un *eş-şarfu't-ta'lîmî*'si, İran'da Ali Arab Horasânî'nin *Dersnâme-i şarfı*, Mustafa Hurremdil'in *Gancîne-i şarf ve nahv-i Arabî*'si ve Türkiye'de Mustafa Meral Çörtü'nün *Sarf-Nahiv-Edatları*, Hulûsi Kılıç'ın *Sarf: Arapça Dil Bilgisi* ve Ahmet Yüksel'in *Arapça Kelime Bilgisi* vb. eserler zikredilebilir (Kılıç, 2009: XXXVI, 137).

Buraya kadar olan kısımda III/IX. asırda başlayıp günümüze kadar devam eden süreçte sarfla ilgili yapılan çalışmalar ele alındı. Bu ilmin gelişmesinde ve tekâmül sürecinde Arap dilcilerin yanında Arap olmayan unsurların da büyük katkılarının olduğu görülmektedir. Şimdi de sarf ilminin diğer Arap dil ilimleri arasındaki yeri ve onlardan bazısıyla olan etkileşimine bir göze atalım:

II. SARFIN DİĞER ARAP DİL İLİMLERİ ARASINDAKİ YERİ VE ONLARDAN BAZISIYLA ETKİLEŞİMİ

² Kitabın dili Farsçadır. Farsça "bil" anlamına gelen "bidân" kelimesi ile başladığı için Afganistan ve Özbekistan'da "*Bidân*" adıyla da bilinen kitabın müellifi bilinmemektedir. Şeyh-i Bahâî'ye (ö. 1030/1621) nispet edenler olduğu gibi İsmâuddîn-i İsfârâinî'ye (ö. 945/1538) ve Şâlih Buğârâinî'ye (ö.?) nispet edenler de vardır. Halen Afganistan medreselerinde Arapça'ya yeni başlayanlara nahivden önce okutulan bir eserdir. Bkz. <https://ketabpedia.com/تحميل/صرف/>

Eski Arap dilcilerden bazıları sarf ilminin önemini anlatırken onu, daha çok Kur'an-ı Kerim ve hadisler gibi İslam dininin iki temel kaynağının anlaşılmasında önemli bir araç olması açısından değerlendirmişlerdir. Bazı dil bilginlerinin 14 dala ayırdıkları Arap dili ve edebiyatı ilimleri içerisinde sarfa en başta yer verdikleri görülmektedir. Onların tasnifine göre bu ilim dalları: Sarf, nahiv, lügat, iştikak, kitabet, kıraat, tecvîd, me'ânî, beyân, bedî', şiir, inşâ, emsâl ve edebiyat tarihidir. Sarf ilminin önemi dolayısıyla ki Ahmed b. Ali b. Mes'ûd, sarf ilmine dair kaleme aldığı *Merâhu'l-ervâh* adlı eserine “*sarf, (Arap) ilimlerinin anası; nahiv ise babasıdır*” şeklinde başlayarak bu ilmin diğer Arap ilimleri içerisinde bir hareket noktası olduğunu belirtmeye çalışmıştır (İbn Mes'ûd, 2009: 11-12). Nitekim sarf diğer Arap ilimlerden bazılarıyla yakın ilişki ve etkileşim içerisinde.

Eski ve Çağdaş Arap dilciler sarf ilminin diğer ilimlerle olan yakın münasebeti dolayısıyla işin başında öğrenilmesi gerektiğinin ve onun diğer Arap ilimlerin anlaşılmasında vazgeçilmez bir yeri olduğunun altını çizmektedirler. Öyle ki sarf, sözü edilen diğer ilimlerin bazılarıyla yakın etkileşim içerisinde. Onun nahiv (syntax), iştikâk (etymology or deriving), lügat (lexicography) ve anlambilim (semantics) ilimleriyle yakın ilişkisi ve etkileşimi vardır (İbn Cinnî, 1954: I, 2; Nehr, 2010: 11-15; Yâkût, 1999: 11-16). İbn Cinnî ve İbn 'Ufûr el-İşbîlî, sarfın anlaşılması zor olduğundan eskilerin işe nahivle başladıklarını lakin sarfın diğer Arap ilimlerinden önce okunması gerektiğini belirtmişlerdir (İbn Cinnî, 1954: I, 5; İbn 'Ufûr, 1978: 30-31). Günümüzde de Afganistan medreselerinde ve Türkiye'de eski geleneği devam ettiren bazı medreselerde Arapça'ya yeni başlayanlara önce sarf okutulduğu bilinmektedir.

Sarf ve Nahiv İlmî

Sarfın kendisiyle en yakın etkileşim içerisinde olduğu ilim nahivdir. Bu ikisi, Arap dilinin gramerini oluşturur. Adeta ikizler misali bu iki ilmin ilk yazılan dil kitaplarında iç içe ve bazen peşi sıra ele alındığı görülmektedir. Nitekim Sibeveyh gibi ilk Arap dilciler ve onun izinden gidenlerin çoğu sarfı nahivden ayırmayıp kitaplarında sarf konularına da yer vermişlerdir (bkz. Sibeveyh, 1982: IV, 242-485).

İbn Cinnî de: “*Sarfıta kelimenin değişmez halleri; nahivde ise onun değişken halleri öğrenilir. Hal böyle iken nahiv öğrenmek isteyen kimsenin önce işe sarfa başlaması lazımdır. Zira değişmez olanı öğrenmek, onun değişken durumunu öğrenmek için bir temel olmalıdır*” diyerek bu iki ilmin yakın ilişkisinden ve etkileşiminden bahsetmiştir (Pei, 1998: 53; İbn Cinnî, 1954: I,4). Ona göre:

، قام بَكَرُ = “Bekir ayağa kalktı”.

، رأيتُ بَكَرًا = “Bekir'i gördüm”.

مَرَرْتُ بِبَكْرٍ = “Bekir’e rastladım” cümlelerinde بَكَر kelimesinin bünyesi değişmeden kalırken onun i’rab yönünden değiştiği görülür ki bu da nahvin konusudur. Lakin aynı bir kelimenin cümle içerisindeki konumunu açıklamada bazen irab yetersiz kalabilmektedir. Söz gelimi حَسَنٌ خَالِدٌ أَبَا cümlesi “Halid bir baba olarak güzeldir” şeklinde Hal olarak ya da “Halid’in babası güzeldir” şeklinde Temyiz olarak düşünülebilir. Ancak أَب kelimesinin sıygası -câmid olduğu için- gösteriyor ki burada temyiz olarak kullanılmıştır. Yani kelimenin iştikak yönünden bilinmesi, onu nahvî yönden açıklanmasına yardımcı olmaktadır ve sadece irab alameti olan hareke bazen cümlenin anlamını ortaya çıkarmada yetersiz kalabilmektedir. Meselenin daha iyi anlaşılması açısından

اِشْتَرَتِ الْفَتَاةُ دَجَاجَةً مَسْرُورَةً = “kız mutlu bir halde bir tavuk satın aldı” ve

اِشْتَرَتِ الْفَتَاةُ دَجَاجَةً مَذْبُوحَةً = “kız kesilmiş bir tavuk satın aldı” cümlelerine bakalım: Birinci cümledeki مَسْرُورَةً kelimesi ile ikinci cümledeki مَذْبُوحَةً kelimesi sarf yönünden uyumlu; fakat iştikak yönünden farklıdır. Zira ilki lazım (geçişsiz) bir fiil olan سَرَّ’den; ikincisi müteaddî (geçişli) bir fiil olan نَبَحَ’den türetilmiştir. Cümle içerisinde مَسْرُورَةً hal (durum zarfı)’dır ve مَذْبُوحَةً ise sıfattır. Çünkü kız tavuğu satın alırken tavuğun mutlu olması ve kızın kesilmiş olması mantıken düşünülemez. Bu da sarf ve nahiv ilimlerinin birbiriyle olan yakın ilişkisini ve etkileşimini gözler önüne sermektedir (el-‘Ukaydî, 2015: 266-270).

Sarfın nahivle etkileşimi bir de şibhi fiillerin amel etmesi bağlamında kendini göstermektedir. Arapça’da ism-i fail, ism-i mef’ûl, sıfat-ı müşebbehe, mübalağalı ism-i fail, ism-i tafdîl ve masdarlar tıpkı bir fiil gibi amel eder. Yani failini ref’ eder ve mefulünü naspeder. Bunları tanımanın yolu da sarftan geçer. Söz gelimi وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً = Hani Rabbin: “Ben yer yüzünde bir halife yaratacağım” demişti (el-Bakara, 30). Ayeti kerimde خَلِيفَةً kelimesini nasb eden âmil, ism-i fâil olan جَاعِلٌ kelimesidir ve burada tıpkı fiil gibi amel ederek mefulünü nasp etmiştir (Şâfi, 1995: I, 92-93). Benzer şekilde وَلَوْلَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ. = “Eğer Allah’ın, insanların bir kısmı ile diğer bir kısmını savması/engellemesi olmasaydı yeryüzünde düzen bozulurdu.” ayetinde de mastarın amel ederek النَّاسَ kelimesini nasp ettiği görülmektedir (Yâkût, 1999: 21-24). Kur’ân-ı Kerim başta olmak üzere klasik ve modern dinî-edebî metinlerde bu türden cümlelerin anlaşılmasının yolunun sarf ve nahivden geçtiği de unutulmamalıdır (bkz. Gürkan, 2001: 53-54; Hâssân, 1994: 82-240).

Sarf ve İştikak İlimi

Arap dilinde bir kelimedenden başka kelime türetme manasına gelen iştikak Arapça’nın temel özelliklerinden sayılan dilsel bir olgudur ve aynı zamanda

müstakil bir Arap ilminin adıdır. Arap dilinde türetilmiş kelimeye “müştak” ve kendisinden türetilen ana kelimeye “müştak minhu” adı verilir. İştikak yapılabilmesi için de müştak minhu ile müştak arasında ضارب = “döven” ile ضَرْبٌ = dövdü ve خَذِرٌ = “sakınan” ile خَذِرٌ “sakındı” kelimeleri arasındakine benzer anlamsal bir ilişki bulunmalıdır (el-Faḍlī, 1387: 4; Abduttevvāb, 1999: 291-292).

Arapça’da müştak minhu olan kök kelime konusunda ihtilaf vardır. Basralılar müştak minhunun masdar olduğunu savunurken Kufeliler ise bunun fiil olduğunu söylerler. Bağdat Dil Okuluna mensup dilciler müştak minhu için “asl-ı vâhid” terimini kullanırken çağdaş dilciler bu konuda geniş düşünerek müştak minhunun masdar veya fiil haricinde câmid ya da özel isimler vb. olabileceği görüşünü ortaya atmışlardır (el-Fādānī, 1970: 4; İbn Mâlik, 1999: 1-22; Abduttevvāb, 1999: 290). Makul ve makbul olan görüş de budur.

İştikakın faydası ise kelime bazında dili genişletme, zenginliğini arttırma ve bununla birlikte yeni fikirleri ve yeni yaşam biçimlerine ait kavramları ifade edebilmedir. İbn Cinnî ile büyük bir mesafe kat ettiği düşünülen iştikak alanında ondan önce ve ondan sonra birçok çalışmanın yapıldığı bilinmektedir. Tıpkı sarf ilminin gelişmesine Kufe’li dilcilerin öncülük ettikleri gibi iştikak ilminin gelişmesinde de Basralı dilcilerin öncülük ettikleri ve bu alanda yazılan ilk eserin ise Kuṭrub lakaplı Muhammed b. Mustenir’in (ö. 206/822) *Kitābu’l-iştikāk*’ı olduğu belirtilir. Ondan sonra da günümüze kadar birçok dilci aynı adla eser kaleme almışlardır (bkz. Şiddîk Ḥasan Ḥān, 2012: 6-7).

Arap dilinde iştikāk-ı sagîr (iştikāk-ı sarfî), iştikāk-ı kebîr (iştikāk-ı kalb), iştikāk-i ekber (iştikāk-ı ibdâl-i hurûf) ve iştikāk-i kübbâr (iştikāk-i naḥt) olmak üzere dört çeşit kelime türetme yöntemi vardır. Kipleri farklı olmakla beraber aralarında anlam ve kök harf birliğine sahip bir kelimedenden diğerini türetme eylemi olan iştikāk-ı sagîr, sarf ilminde de kullanıldığı için “iştikāk-ı sarfî” ve ilk akla gelen iştikāk türü olduğu için de “iştikāk-i ‘âm” adlarıyla bilinir (Emîn, 2000: 1-2; Anşārî, 1384: 149-162). Büyük ölçüde kıyasî olan bu iştikak türünde asl-ı vâhiden 14 mazi sıyga, mazi fiilden 14 muzari sıyga ve muzariden de 14 emir sıygası türetilir. İştikak sırasında çekim ekleri diyebileceğimiz ve fiillerin sonlarına bitişen bazı harfler vardır. Bunlar “ikillik elifi, çoğulluk vâvı, müenneslik nûn’u, harekeli tâ’lar, mütekellim nâ’sı, muhatabe yâ’sı” olmak üzere 6 adettir. Sonuna bu harflerden birisi bitişen mutasarrıf bir fiilin o şahsa göre mazi, muzari veya emir çekimi yapılır. Mazi fiili muzari yapmak için de fiile baştan bitişen ve “muḍara‘at harfleri” denilen dört harf vardır. Bunlar ن، ي، ت، ا harfleridir. (el-Hammādî-eş-Şenāvî, 1994: 11).

Modern sarf kitaplarında da fiillerin malum (etken) ve meçhul (edilgen) çekimleri verildikten sonra türetilmiş isimler faslına geçilir. Burada 12'si fiilden; 3'ü isimden türetilen toplam 15 çeşit müştak isim vardır (ed-Daḥdāḥ, 1996: 37-40). İsm-i fail, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, mübalaga sigaları, ism-i tafđil, ism-i zaman, ism-i mekân, mimli masdar, ism-i âlet, sülâsî mezîdin, rubâ'î mücerredin ve rubâ'î mezîdin masdarları fiil kökünden; sînâ'î masdar, ism-i tasgîr ve ism-i mensûb ise isim kökünden türetilmiş isimler olarak kabul edilir. Sülâsî mücerred fiillerin masdarları ise semâ'î olduklarından câmid isim kategorisinde değerlendirilir (Ḥurremdil, 1389: 158-159; Nehr, 2010: 64-65).

Hem yapım eki hem de çekim eki alabilen Arapça'da çekim ekleri fiillerin sonuna gelerek onu farklı şahıslara göre çekimlenmesini sağlarken Türkçe'deki yapım eklerine benzer zâid harflerle de yeni kelimeler türetilir. Bu harflerin bir kısmı kelimeye önden bazısı ortadan ve diğer bir kısmı da sondan bitişir. سَار/سِيرٌ = “gezdi, yürüdü” kelimesi kök/asıl olarak düşünülürken zaid harfin مَسِيرٌ = “yol, mesir” kelimesine önden, سَائِرٌ = “yaya, yürürlükte olan” kelimesine ortadan, سَيَّارَةٌ = “araba” kelimesine hem ortadan hem sondan ve مَسِيرَةٌ = “mesire” kelimesine de hem önden hem sondan bitiştiğini görebilmek mümkündür (bkz. Omar, 2008: 1146-48).

İştikak-i kalb ve kalb-i mekânî diye de bilinen *ıştikâk-i kebir* ise aynı harflerden oluştuğu halde sıralanışları farklı olup aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimeler arasındaki türetmedir. حَادِي- وَاوَاد، أَيْسَن- بَيْسَن، جَيْدٌ-جَدْبٌ، حَمْدٌ- مَدْحٌ vb. Eski diltçilerin klasik Arapça sözlüklerin yazılışı sırasında uyguladıkları bu یشtikak türünün günümüzde kullanımının caiz olmadığını, çünkü dilin artık belli bir kalıba oturduğunu savunanlar vardır. el-Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-Ayn* adlı sözlüğünde uyguladığı taklip sistemi de bu tür یشtikaka dahildir. O, دَبَعٌ، دَبَعٌ، دَبَعٌ، دَبَعٌ، دَبَعٌ، دَبَعٌ'de olduğu gibi üç harfli kelimedenden 6, dört harfli kelimelerden 24 ve beş harfli bir kelimelerden de 120 surette kelime elde edilebileceğini ortaya koymuştur (Anşârî, 1384: 152-58; Ḥalîl b. Ahmed, I, 28-30; Topuzoğlu, 1997: XV, 309-312).

Geleneksel یشtikakın üçüncü çeşidi olan *ıştikâk-i ekber* ise iki asıl harfiyle anlamı aynı olan ya da harfleri arasında mahreç birliği veya yakınlığı bulunan iki kelime arasındaki türetmedir. Örneğin: نَعَقٌ- نَهَقٌ، ثَلَبٌ- ثَلَمٌ، عُنَانٌ- عُلُونٌ، مَدْحٌ- مَدَّةٌ vb. İbn Cinnî bu یشtikak türünün ilk kez kendisi tarafından istinbat edildiğini iddia etmektedir. Yalnız son üç یشtikak türü sarf ilminden ziyade lügat ilminin konusuna girmektedir. Eskilerden Celâleddîn es-Suyûtî ve yakın dönemde ise İbrâhim Enîs gibi bazı Arap dil bilginleri İbn Cinnî'nin یشtikâk-i ekber nazariyesini eleştirmişler ve onun getirdiği delilleri yetersiz bulmuşlardır (Cinnî, 1952: II, 133-135; el-Ḥaṭîb, 2006: 60; Enîs, 1966: 52).

İştikak-i kübbâr veya “naht” denilen dördüncü iştikak türü ise iki kelime, terkip veya cümleden bazı harflerin atılıp diğer bir kısmının alınmasıyla yapılan suni bir kelime türetmedir. Söz gelimi “adam aslan gibi güçlü-kuvvetli oldu” anlamına gelen ضَبْرٌ fiilinin her ikisi de “güç ve şiddet” ifade eden ضَبَّ ve ضَبْرَ fiillerinden naht yoluyla türetildiği belirtilir. بِسْمَلٍ = “Besmele çekti”, حَمْدَلٍ = “Elhemdulillâh dedi” vb. fiiller de naht için örnek verilebilir (Kılıç, 2001: 439-440; Enis, 1966: 71-79; Horāsānī, 1389: 269).

Buraya kadar anlatılanları bir sonuca bağlayacak olursak sarf ile iştikâk ilmi arasındaki ilişki ve etkileşimin daha ziyade iştikâk-i sagîr (iştikâk-i sarfi) ile sınırlı olduğu söylenebilir. Çünkü lügat ilminde uygulanan diğer iştikak türleri, iştikâk-i sagîr’e göre daha zor ve karmaşıktır (el-Yasû‘î, 1954: 30-32; el-Curcânî, 1995: 36).

Sarf ve Anlambilim

İnsanlık düşünce tarihinde lafızla mana arasındaki ilişkiden bahsedenler olmuştur. Eski Yunan’da Aristo “dış dünyadaki varlıklarla, tasavvurlar = anlamlar ve simgeler ya da kelimeler” arasındaki ilişkiden söz etmiştir. Ona göre anlam, düşünürün zihnindeki tasavvurla uyum içerisindedir. Hintli gramerciler de modern dilbilimin hâlâ kabul ettiği pek çok noktaya dikkat çekmişlerdir:

- Anlamı netleştirmede bağlamın önemi,
- dillerde genel bir olgu olarak eş anlamlı ve çok anlamlı kelimelerin varlığı,
- anlam değişmesinde kıyâs ve metaforun rolü, bunlardan bazılarıdır. Onlar evrende var olan türlerin sayısına göre de dört kategoride “anlam” bulunduğunu ve kelimelerin bu türleri açıkladığını belirtmişlerdir. Onlara göre bu dört kategorideki türü açıklayan: “رَجُلٌ = adam” gibi genel veya kapsamlı bir anlamı olan, “طَوِيلٌ = uzun” gibi nicelik bildiren, “جَاءَ = geldi” gibi olay bildiren ve “مُحَمَّدٌ = Muhammed” gibi özel ad bildiren kelimedenden ibarettir (Omar, 1998: 17-20).

Müslüman dünyada kelimelerin anlamlarının araştırılması II/VIII. asırda Arap dilbilimcilerin ilgisini çeken en önemli şeylerden birisiydi. Onların yaptıkları *Ġaribul-Kur’ân*, *Ġaribu’l-Hadîs*, *Mecâzu’l-Kur’ân* ve *el-Vücûh ve’n-nezâir*, konulu sözlükler ve hatta *Kur’ân-ı Kerim*’in harekelenmesi aslında birer anlambilim çalışmasıdır. Zira harekenin değişmesi lafzın anlamını da değiştirir. Nitekim nahiv tarihinde anlatılan bir kimsenin Halife Ömer (r.a.) huzurunda Tevbe suresinin 3. ayetinde geçen أَنْ اللَّهُ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ kelimesini mecrûr okuması üzerine uyarılması ve o şekilde okumanın anlamı değiştirdiğinin söylenmesi örnek verilebilir (Abduttevvâb, 1999: 129-236; eṭ-Ṭaṇṭāvî, 1995: 25).

Arap dil bilginlerinin anlambilim üzerine yaptıkları çalışmaları sonraki asırlarda çeşitlenerek devam etmiştir. İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *el-Mekâyis* adlı sözlüğünde uyguladığı "kelimenin cüz'î anlamlarını, onları bir araya getiren genel bir anlama bağlama" metodu, ez-Zemaḥşerî'nin (ö. 537/1143) *Esâsü'l-belâğ'a*sında "hakikî anlamla mecazî anlam arasında yaptığı ayrımı" ve İbn Cinni'nin el-Ḥaşâis'inde ele aldığı "iştikâk-i ekber nazariyesiyle türemiş kelimelerin tek bir anlamla ilişkilendirmesi" birer anlambilim çalışması olarak değerlendirilir (bkz. Seber, 2013: 97-130; Omar, 1998: 20-21).

Günümüzde de *semantik* ve Arapça'da ona eş anlamlı olarak kullanılan *'İlmu'd-delâle* = *علم الدلالة* kavramları, anlambilimi ifade etmektedir. Bu bilimin tarihçesi XIX. asrın ortalarına dayanmaktadır. Grekçe asıllı bir kelime olan ve sözlük manası "anlam veren", "anlam belirten" demek olan *semantike-semantikos* kelimeleri ilk kez Alman asıllı dilci Christian Karl Reisig'in 1826-27 yıllarında "*Latin Dil Bilimi Üzerine Dersler*" adlı kitabını hazırlarken "anlambilim" karşılığında kullandığı *semosiologie=göstergebilim* tabiriyle literatüre girmiştir. Daha sonra Fransız ilim adamı Michel Breal'in 1883'te yazdığı bir makalesinde semantiğin programını çizdiği, onun semantik kelimesini terim manasıyla kullanan ilk kişi olduğu; bu sebeple de onun semantiğin kurucusu olarak kabul edildiği bilinir (Omar, 1998: 22-23).

Sarf ilminin konu edindiği kelime, anlam birimlerinin en temel düzeyini oluşturduğu için en önemli anlam birimi olarak kabul edilir. Öyle ki bazıları onu en küçük anlamsal birim olarak kabul eder. Nitekim cümle içerisinde bir kelimenin ifade ettiği anlam tam olarak bilinmediğinde o cümlenin hatta paragrafın ana düşüncesinin anlaşılmadığı da ortadadır. İşte bu noktada sarf ve anlambilimin ilişkisi devreye girer. Söz gelimi *عَفَرَ* ile *اسْتَعْفَرَ* fiilleri arasındaki anlam farkı ancak sarf ile anlaşılır. "Bağışlamak" anlamına gelen birinci fiile "ا، ت، س" harflerinin bitişmesiyle kazandığı "talep" anlamı = "bağışlanmayı dileme" arasındaki semantik ilişki de bu iki ilmin bağlantısını ve etkileşimini ortaya koymaktadır (Omar, 1998: 33; Nehr, 2010: 279-282).

İştikak başlığı altında da bahsi geçtiği üzere sarf ilminde asl-ı vâhid diye tabir edilen kök kelimeden başka kelime türetirken kelimenin başına, ortasına veya sonuna bitişen bir ekin delaletinden söz edilir. Muzari fiilin başına gelen *س* gelecek zamana delalet eder. Muttasıl merfu zamir olan *ت*'nin II. şahıs tekil müzekkere ve *ت*'nin II. şahıs tekil müennes'e ve *ت*'nün I. şahıs tekil'e delalet etmesi de sarf ve anlambilim arasındaki ilişkiye ve etkileşime ışık tutmaktadır. Muzari ve emir fiillerin sonuna bitişen tevkid nun'unun vurguya delaleti, mücerred fiilin mezîd olmasıyla farklı anlama delaleti sarfla anlambilimin etkileşimini ortaya koymasından önemlidir (Hindâvî, 11989: 48-50; Omar, 1998: 34).

Sarf ve Lügat/Sözlük İlimi

Lügat ilminde deyim, atasözü, sonradan o dile giren yabancı kelimeler, meslekî terimler, argo, onların kullanım alanları ve anlamları vs. kısaca bir dilin bütün söz varlığında kullanılan kelimeler ele alınır. Bazı kimseler bir kelimenin anlamını öğrenmek veya açıklamak için sözlüklere başvurmanın yeterli olacağını düşünürler. Bu, bazı kelimeler için yeterli olabilir, lakin çoğu kelime için yeterli değildir. Çünkü sözlükteki bir kelimenin anlamını öğrenmekle o kelimenin yapısal olarak bilinmesi arasında fark vardır. Bu hususta sarf bilmek, kelimenin hangi yapıda olduğunun bilinmesine de fayda sağlar. Zira sözlüklerde bir kelimenin bazen tüm türevlerine yer verilmez. Sözlük kullanan kimsenin kısaltmalardan verilen kelimenin nasıl okunacağını bilmesi beklenir. Örneğin Arapça-Türkçe bir sözlükte sadece kök olarak mazisi ve anlamı verilen fiillerin karşısındaki kısaltmalar (*u* كَتَبَ, *i* ضَرَبَ, *a* فَتَحَ, *a* عَلِمَ, *u* حَسُنَ gibi) o fiillerin muzarisinin orta harfinin nasıl okunacağını göstermektedir. Aynı şekilde 2, 3 ve 6'ncı baptan gelen Misal-i vâvilerin muzari malum çekiminde muzaraat harfinden sonra vâvların atılacağı (*i* وَجَدَ, *a* وَضَعَ, ve *i* وَثِقَ gibi) sözlüklerde genellikle kısaltmalarla belirtilir. Aynı şekilde Ecvef fiillerin mazi malumunda illet harfi olan و ve ي'nin öncesindeki harfin meftuh olması durumunda Elif'e dönüşeceği (بَاعَ (بَيْعَ), قَالَ (قَوْلَ), kezâ Nakıs ve Lefif fiillerde son harfinin هَوَى، دَعَا، رَمَى gibi Yumuşak Elif'le yazılacağı ancak sarfla netlik kazanır (bkz. Mutçalı, 1995: 169, 269, 342, 502, 590, 642, 749, 954; Asım, 2023: 41-83).

Modern sözlüklerde alfabetik sıraya göre bir kök kelimenin ifade ettiği temel, izafi, stilistik vd. anlamlar verildikten sonra o kökten türetilen isim örnekleri açıklanır ve daha sonra o kelimenin kitâbî ve günlük dilde kullanımına örnekler verilir. Bu sözlüklerde genellikle kelimenin kökü olarak kabul edilen mazi, III. şahıs, tekil, müzekker sıyga esas alınır ve ardından sırasıyla mezîd fiiller, bu fiillerin anlamları, o fiilden türetilen isimler vs. açıklanır (bkz. Mutçalı, 1995: 152-153).

Sözlüklerde mücerred bir fiilin mezîd olmakla kazandığı anlamlar yazılır lakin bunun sebebi açıklanmaz. Fakat sarf bilen bir kimse bunu kolaylıkla anlar. Söz gelimi İf'âl ve tef'îl baplarına giren bir fiilin “Geçişlilik”, müfâ'ale ve tefâ'ül baplarında “İsteşlik” infî'âl'de “Dönüşlülük” ve tefe'ül'de ifti'âl'de çoğunlukla “Geçişsizlik” anlamı kazandığını sarf ilmi sayesinde öğrenir. Bazı mezîd fiillerin sülâsî kökünün bir isim olabileceği de sözlüklerde yazılmaz. Mesela günlük dilde kullanılan “تَبَيُّ الأَوْلَادِ” = yasal evlat edinme tabirinde geçen masdarın türediği sülâsî kök “ابْنٌ” = oğul” kelimesidir ve bir isimdir. Zira mezîd baplar arasında 3+1'lerde İf'âl ve tef'îl, 3+2'lerde ifti'âl ve tefe'ül ve 3+3'lerde de istif'âl baplarının sülâsî kökü Arapça veya yabancı bir isim olabilir. Klasik ve modern

Arapça'da bunun örneği çoktur (bkz. Abdu'ttevvâb, 1989: 291-292; Aydın, 2023: 220). Klasik Arap şairlerden Ebu Nuvâs'ın *إِنَّمَا السَّالِمُ مَنْ أَلْجَمَ فَاهُ بِلُجَامٍ* = “asıl selamette olan kimse, *ağzına gem vuran kimsedir*” dizesinde geçen *أَلْجَمَ* Farsça *لِجَام* = “gem” kelimesinden türemiş bir fiildir (bkz. Şuşterî, 1347: 613).

“Çölde çadır kurduk, yerleştik” *خَيْمْنَا فِي الصَّحْرَاءِ* Cümlesinde fiilin türediği kök *خَيْمَ* = “çadır”, kelimesidir (bkz. İbn Manzûr, 1873: 1308).

“Çamur taşlaştı” *اسْتَحْجَرَ الطِينُ* Cümlesindeki fiilin kökü sülâsî fiil yerine *حَجَرَ* = “taş” kelimesidir ve isimdir (bkz. Buḥdūd, 1988: 38).

“Kadın kendine ekmek aldı/edindi” *اخْتَبَرَتِ الْمَرْأَةُ* Cümlelerindeki fiillerin sülâsî kökü *خَبَرَ* = “ekmek” kelimesidir (bkz. Sibeveyh, 1982: IV, 74).

Modern Arap şairlerden Nizâr Kabbânî'nin *لَوْ أَعْرَفْتُ أَنَّ الْبَحْرَ عَمِيقٌ جِدًّا مَا أَبْحَرْتُ* = “denizin derin olduğunu bilseydim girmezdim” dizesinde geçen *أَبْحَرَ* fiilinin sülâsî kökü de *بَحَرَ* = “deniz” kelimesidir (bkz. Kabbânî, 1973).

Örneklerine çokça rastladığımız bu tür mezîd fiillerin sülâsî kökleri bir isim olabilir ve özellikle Türkçe'den Arapça'ya yapılacak tercümelerde sadece sözlüklere bakılmanın yeterli olmayacağı ve sarf ilminin de bilinmesi gerektiği görülmektedir. Bu da iki ilmin birbiriyle olan etkileşimini ortaya koymaktadır.

Sarf ve Tecvid ilmi

Sarfin uzaktan bir etkileşim içerisinde bulunduğu ilim dalı tecviddir. Bu iki ilimde kullanılan terimlerden bazıları ortaktır. Bazıları ise ismen ortak ve manen farklıdır. Söz gelimi *و، ي* harfleri tecvide *med harfleri*; sarfta *illet harfleri* olarak bilinir. Aynı şekilde *idgam* ve *vakıf* gibi bazı terimler her iki ilimde de kullanılır. (Şakar, 1383: I, 8; el-Ḥaṭîb, 2006: 20).

Lügatte “iki şeyi birbirine katmak” anlamına gelen *idgam*, ıstılâhî manada Mütēmâsil (mahreçleri ve sıfatları aynı), mütecanis (mahreçleri bir, sıfatları farklı) ve müteḳârib (mahreç veya sıfatlarında bir yakınlık bulunan) iki harfin birbirine katılmasıdır. Kelimenin oluşumunu ve tasrifini konu edinen sarf ilminde son iki harfi aynı olup her ikisi de müteharrik veya birincisi sâkin ikincisi müteharrik sülâsî kelimelerde sondan önceki harf sonraki harfe katılarak şeddeli gibi okunur. Böyle okumaya da *idgam* denir. Örneğin: *لَحِيٍّ (حَيٍّ) / فَرٍّ (فَرَزٍّ) يَفْرُ، فَارٌّ، مَفْرٌ، مَنْ (مَنْن) يَمْنُ* vs. Ancak Kur'ânî Kerim'in doğru ve tertil üzere okunmasını esas alan tecvid ilmindeki *idgam* daha kapsamlıdır ve *idgam* şartını taşıyan her kelimedede (isim, fiil ve harfte) uygulanır. Sarftaki *idgam*, tecviddeki *idgam-i misleyn* terimiyle açıklanabilir (bkz. İbn Hişâm, 1990: 175-176; Tuğral, 2009: 51-63).

“Durmak” anlamına gelen *vakıf*, sarf ve tecvide “kelimenin sonunda telaffuzu kesmek anlamında” terim olarak kullanılır. Sarfta ister sonu sahih ister illetli olsun sadece muzari meczûm, emir ve sonuna nunu't-te'kid el-ḥafife (sakin nun) bitişen muzari sigalarda vakıf yapılırken, tecvide ise vakıf kuralının

geçerli olduğu her yerde durulabilir. فَاذْرُ، فَمُ، لَمْ يَكْتُبْ، vb. (Bkz. el-Ĥamūz, 2009: 46-51; Tuğral, 2009: 88-105).

SONUÇ

Arapça gramerin kelime bilgisi kısmını oluşturan sarf, sahip olduğu metodolojisi ve özgünlüğüyle başlı başına bir ilim dalıdır. Kur'an-ı Kerim ve hadisler gibi İslam dininin iki temel kaynağının ve diğer Arapça dini-edebî metinlerin anlaşılmasında önemli bir araç olduğu için sarf Arapça'ya yeni başlayanlara ilk başta öğretilir. Sarf diğer Arap ilimlerine adeta bir giriş mesabesinde olduğu için bazı dilciler onu, dil ilimleri tasnifinde ilk sıraya yerleştirmişlerdir.

Sarfın kapsamına giren konulara ilk zamanlarda dil ve edebiyat kitapları arasında yer verilirken III/IX asrın başlarından itibaren sarf, ayrı ihtisas alanı haline gelmiş ve diğer dilbilim dallarından bağımsız müstakil sarf kitapları telif edilmeye başlanmıştır. Arap dilcilerin Irak'ın Kufe, Basra, Bağdat şehirlerinde kurulan dil okullarında başlattıkları ve geliştirdikleri dil çalışmaları zamanla Irak sınırlarını aşarak başta Anadolu olmak üzere, Orta Asya, Mısır, Endülüs ve Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu çalışmalar günümüze kadar gelişerek devam etmiş ve diğer dilbilim dallarının yanında sarf alanında da birçok eser telif edilmiştir. Osmanlılar zamanında da diğer Arap-İslam ilimlerinin yanında ayrı bir önemi haiz olan sarf ilmi uzun yıllar medreselerde okutulmuş ve Osmanlı topraklarında yaşayan âlimler bu konuda kıymetli eserler telif etmişlerdir. Günümüzde de Türkiye'de sarf ilmi üzerinde birçok modern çalışmanın yapıldığı bilinmektedir.

Her ne kadar kendi başına müstakil bir ilim dalı ve bağımsız bir disiplin olsa da sarfın diğer dil bilim dallarıyla yakın ilişkisi ve bazı ilim dallarıyla dirsek teması vardır. Onun nahiv, lügat, iştikak ve anlambilimle güçlü bir bağı ve tecvîd ilmiyle de uzaktan bir etkileşimi söz konusudur. Sarf, nahiv, iştikak ve anlambilim aslında biri diğerini tamamlayan disiplinlerdir. Ancak sarf kelimenin sabit durumunu ele alırken iştikak, kelimelerin özlerine göre birbirleriyle olan ilişkilerini araştırır. Nahivde ise i'rab ve binaya bağlı olarak kelimenin cümle içindeki değişen durumu incelenir. Kelimenin bu değişken durumlarını çözmek için onun yapısal durumunu konu edinen sarf bilgisine ihtiyaç vardır. Aynı zamanda bir kelime türetme yöntemi olan sarfta türeyen yeni kelimenin başına, ortasına veya sonuna bitişen zâid harflerin kelimeye kattığı anlamı bilmek için anlambilimle irtibatı araştırılmalıdır. Bir dilin söz varlığına ait kelime hazinesi olan sözlüklerdeki kelimenin şekilsel yapısını anlamak için sarf ve ifade ettiği anlamı bilmek için de anlambilim devrede tutulmalıdır.

Sarf, iştikaktan ziyade nahve ve lügat ilmi de daha çok anlambilime yakındır. Sarf nahivle lügat ilmi arasında bir araçtır. Sarfın lügat ilmiyle doğrudan ve anlambilim yoluyla dolaylı olmak üzere üçlü bir ilişkisinden ve etkileşiminden söz edilebilir. Bu sebeple gerek klasik ve modern metinlerin çözümünde gerekse Arapça tek dilli ve çok dilli lügat/sözlüklerin kullanımında belli düzeyde sarf bilgisine ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- ABDUTTEVVĀB, Ramaḍān (1999). *Fuṣūlun fī fıkhi'l-luġati'l-Arabiyye*, el-Ḳahire: Mektebetu'l-Ḥancī.
- ANŞĀRĪ, Mahmūd Şekīb (1384 Güz). "İştıkāk ve vāje sāzī der zeban-i Arabī", *Mecelle-i Ancumen-i İrānī-i Zebān ve Edebiyāt-i Arab*, Yıl: 1, Sayı: 3, 149-162.
- ASIM, M. Shakib (2023). *Kolay Sarf*, Ankara, Gece Kitaplığı.
- AVDĪ, Sirācuddīn Osman (1386). *Mizānu'ş-şarf*, (nşr. 'Abdulmecīd Murādzehī Ḥāşī), Zāhidān: Fārūḳ-ı A'zam.
- AYDIN, Bünyamin (2023). *Arap Dilinde Lafız-Mana İlişkisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- BAKIRCI, Selami; DEMİRAYAK, Kenan (2001). *Arap dili grameri tarihi*, Erzurum: AÜFEF yayını.
- BUHDŪD, Bahāuddīn (1988). *el-Madḥalu'ş-şarfī*, Beyrut: el-Muessesetu'l-Cāmi'yye li'd-Dirāsāt ve'n-Neşr ve't-Tevdī'.
- CĀMĪ, Nureddīn Abdurrahmān (2012). *Şarfu'l-lisān*, (thk. Muhammed Nāderī) Tahran: Dāru'l-İlm.
- CURCĀNĪ, Ebū'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Husaynī (1382). *Şarf-i mīr hemrāh bā şarf-i mīr-i Şāh Veliyyullah ed-Dihlevī*, nşr. Abdulmecīd Murādzehī-i Ḥāşī, Zāhidān: Fārūḳ A'zam.
- el-CURCĀNĪ, Abdulkāhir b. Abdirrahmān (1995). *el-'Umud: Kitābun fī't-taşrīf*, (thk. el-Bedrāvī Zehrān), Ḳahire: Dāru'l-Maarif.
- el-CURCĀNĪ, Abdulkāhir b. Abdirrahmān (1987). *Kitābu'l-miftāḥ fī'ş-şarf*, (thk. Ali Tefvīḳ el-Ḥamed), İrbid: Dāru'l-Emel.
- el-CURCĀNĪ, Ebū'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyid eş-Şerīf. *Kitābu zubdeti'r-rişād fī şerḥi'l-irşād (li Teftazānī)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisu'l-Kuttāb Mustafa Efendi Kısmı, Eski Kayıt: 1040, v. 45-52.
- el-CEYYĀNĪ, Cemāluddīn Muhammed (1990). *Şerḥu't-teshīl*, (thk. Abdurrahmān es-Seyid), el-Cize: Dāru Hicr.
- ÇÖRTÜ, Mustafa Meral (2012). *Sarf-Nahiv, Edatlar*, İstanbul: MÜİFVY.
- ed-DAHDĀH, Untuvān (1996). *el-Mu'cemu'l-vasūṭ fī taşrīfi'l-ef'āl*, Beyrut: Mektebetu Nāşirūn.

- ed-DAHDĀH, Untuvān (1996). *Mu‘cemu kavā‘idi’l-lugati’l-Arabiyye*, Mektebetu Lubnān Nāşirūn.
- DAYF, Şevkî (1968). *el-Medārisu’n-naḥviyye*, Kahire: Dāru’l-Maarif.
- DEMİRAYAK, Kenan (2003). “*el-Makşūd*”, DĪA, XXVII: 453 Ankara: TDV.
- EMİN, Abdullah (2000). *el-İştikāk*, Kahire: Mektebet’l-Hāncī.
- el-ENDULŪSĪ, Ebū Ḥayyān (2007). *el-Mubdi’u’l-mulaḥḥaş mine’l-Mumti’ fī ‘ilmi’ş-şarf*, (thk. Mustafa Ahmed Ḥalīl en-Nammās), Kahire: el-Mektebetu’l-Ezheriyye.
- ENİS, İbrāhīm (1966). *min esrāri’l-luġa*, Kahire: Mektebetu’l-Enculū el-Mışriyye.
- el-FĀDĀNĪ, Muhammed Yāsīn (1970). *Bulġatu’l-muşṭāk fī ‘ilmi’l-iştikāk*, Kahire: Dāru’l-Mışr li’-Ṭibā’a.
- el-FADLĪ, Abdulḥādī (1387). *Mebde’u’l-iştikāk fī’l-lugati’l-Arabiyye*, Necef: Matba’atu’l-Ādāb.
- el-FERĀHĪDĪ, Ḥalīl b. Ahmed (t.s). *Kitābu’l-‘ayn*, (thk. Mehdī el-Maḥzūmī ve İbrāhīm es-Sāmerrā’ī), Kahire: Mektebetu’l-Hilāl.
- el-FERRĀ, Ebū Zekeryā Yaḥyā b. Ziyād (1983). *el-Makşūr ve’l-Memdūd*, (thk. Abdulazīz el-Meymenī), Dımaşq: Dāru Kuteybe.
- GŪRKAN, Nejdēt (2001). “Arapça ve Türkçe’de Söz Dizimi/Cümle” *SDŪ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Isparta, Sayı: 8, s. s. 51-67.
- el-HAMALĀVĪ, Ahmed b. Muhammed (1957). *Şeza’l-‘arf fī fenni’ş-şarf*, (thk. Ahmed el-Mu’ti), er-Riyāḍ: Dāru’l-Kiyān.
- el-HAMMĀDĪ, Yusuf; eş-ŞENĀVĪ, Muhammed (1994). *el-Kavā‘idu’l-esāsiyye fī’n-naḥvi ve’ş-şarf*, el-Kāhire: el-Matba’atu’l-Emiriyye.
- el-ḤAMŪZ, Muhammed ‘Avād (2009). *Meddu’ṭ-ṭarf fī mesailin min fenni’ş-şarf*, Amman: Dāru’l-Yazūrī.
- ḤASSĀN, Temmām (1994). *el-Luġatu’l-Arabiyye ma’nāhā ve mebnāhā*, el-Maġrib: Dāru’s-Sekāfe.
- el-HĪMYERĪ, Neşvān b. Sa‘īd (1999). *Şemsu’l-‘ulūm ve devā’i kelāmi’l-Arab mine’l-kulūm*, (thk. Husayn b. Abdillāh el-Umarī vd.), Dımaşq: Dāru’l-Fikr.
- HĪNDĀVĪ, Hasan (1989). *Menāhıcu’ş-şarfiyyūn ve mezāhibuhum fī’l-ḳarneyni’s-sālis ve’r-rābi’ el-hicriyyeyn*, Dımaşq: Dāru’l-Ḳalem.
- ḤĀN, Muhammed Şiddīk Ḥasan (2012). *el-‘Alema’l-Ḥaffāk min ‘ilmi’l-iştikāk*, (thk. Ahmed Abdulfettāh Temmām), Beyrut: Muessesetu’l-Kutubi’s-Sekāfiyye.
- Enīs, Abdullatīf b. Muhammed (2008). *Muḥtaşaru’l-Ḥaṭīb fī ‘ilmi’t-taşrif li’l-mubtedi’in ve’l-ḥuffāz*, Kuveyt: Mektebetu Dāru’l ‘Urūbe li’n-Neşr ve’t-Tevdī’.
- el-ḤAṬĪB, Muhammed Ucāc (2006). *Uşūlu’l-ḥadīs ‘ulūmuhu ve muşṭalaḥahu*, Beyrut: Dāru’l-Fikr.
- ḤORĀSĀNĪ, ‘Alī ‘Arab (1389). *Dersnāme-i şarf*, Ḳum: Merkez-i Beynulmilelī-i Tercume ve Neşr-i el-Muşṭafā.

- HÜZANİ, Mustafâ Şirevî (1339). *Arđun cedîdun fî ta'limi'n-naĥvi'l-Arabî*, Ķum: Dānişgāh-i Ķum.
- İBN CİNNİ, Ebū'l-Fath Osmān (1952). *el-Ĥaşāiş*, (thk. Muhammed Ali en-Neccār), Ķāhire: el-Mektebetu'l-İlmiyye.
- İBN CİNNİ (1954). *el-Munşif Őerhi kitābi't-taşrif el-Māzinî*, (thk. İbrahim Mustafa-Adbullah Emin), Beyrut: Dāru İĥyāi't-Turāsi'l-Ķadîm.
- İBN CİNNİ, (1970). *et-TaŐrifu'l-mulūkî*, (thk. Ahmed el-Ĥānî-Muhyiddîn el-Cerrāh), DîmaŐk: Dāru'l-Ma'arif li't-Tîbā'a.
- İBN CİNNİ, (2006). *el-Ĥaşāiş*, (thk. Muhammed Ali en-Neccār), Ķāhire: Dāru'l-Kutubi'l-Mısriyye.
- İBN FĀRİS, Ahmed (1972). *M'ucemu meĶâyîsu'l-luĶa*. (thk. Abdusselam Muhammed Hārûn), Beyrut: Dāru'l-Cîl.
- İBN HİŐĀM, Abdillāh b. Yusuf en-Naĥvî el-MıŐrî (1990). *Nuzhetu't-ĥarf fî 'ilmi'Ő-sarf*, (thk. Ahmed Abdulmecîd Hureydî), Ķāhire: Mektebetu'z-Zehrā.
- İBN MĀLİK, Muhammed eĥ-Ĥāi en-Naĥvî (2009). *İczāu't-ta'rif fî fenni't-taşrif*, (thk. Muhammed Osman), Bûrsa'id: Mektebetu's-SaĶāfeti'd-Diniyye.
- İBN MANZÛR (1873). *Lisānu'l-'Arab*, Ķāhire: Dāru'l-Me'arif.
- İBN MES'ÛD, Ahmed b. Ali (2009). *Merāĥu'l-ervāĥ ma'a hāŐiyeti'l-Kendehārî*, (thk. Ahmed 'İzzu İnāyet-Ali Muhammed Mustafā), Beyrut: Dāru İĥyāi't-Turāsi'l-Arabî.
- İBN SA'İD el-MU'EDDEB el-Ķāsım b. Muhammed (2004). *DaĶāiĶu't-taşrif*, (thk. Ĥātim Őālîĥ eĶ-Dāmin), DîmaŐk: Dāru'Ő-Őām li't-Tîbā'a.
- İBN SİDE, Ebū'l-Hasan Ali b. İsmāil el-Endulusî (1421). *el-MuĥaŐŐaŐ*, Ķāhire: Dāru'l-Kitābi'l-İslāmî.
- İBN YA'İŐ, MuvaffaĶuddîn (1973). *Őerĥu'l-mulūkî fi't-taŐrif*, (thk. Faĥruddîn Ķabāveh), Ĥalep: el-Mektebetu'l-Arabiyye.
- İBN YA'İŐ, MuvaffaĶuddîn (1882). *Őerĥu'l-muŐaŐŐal*, Ķāhire: et-Tîbā'atu'l-Muniriyye.
- İBNU'L-ĤĀCİB, Cemāluddîn Ebū Amr Osman b. Ebî Bekr (2014). *eŐ-Őāfiyye fî ilmey et-taŐrif ve'l-ĥatt*, (thk. Hasan Ahmed el-Osman eŐ-Őāfiyecî), Mekketu'l-Mukerreme: Mektebetu'l-Mekkiyye.
- İBNU'N-NEDİM, Muhammed İŐĥāĶ (1381). *el-Fihrist*, (ĥev. Muhammed Rızā Teceddud), Tahran: İntiŐārāt-i Esātîr.
- İBNU'Ő-ŞECERÎ, Hibetullāh b. Ali (1992). *el-Emālî*, Ķāhire: Matbaatu'l-Medenî.
- el-İŐBİLÎ, İbn 'Ufûr (1978). *el-Mumti' fi't-taşrif*, (thk. Faĥruddîn Ķabāveh), Beyrut: Dāru'l-Ma'rife.
- Ķabbānî, NiĶār (1973). *Risāle min taĥti'l-mā'*, https://ar.wikipedia.org/wiki/رسالة_من_تحت_الماء. (EriŐim tarihi: 13.02.2024).
- ĶİTĀBU'T-TEKMİLE li Ali Hasan b. Abdilgaffār en-naĥvî* (1999). (thk. Kāzım Bahr el-Murcān), Beyrut: 'Aleml-Kutub.

- el-ĞIFŦĪ, Cemāluddīn Ali b. Yusuf b. İbrāhīm eŖ-Ŗeybānī (1986). *İnbāhu'r-ruvvāt 'alā enbāhi'n-nuħhāt*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fađl İbrāhīm), Ķāhire: Dāru'l-Fikri'l-Arabī.
- KILIÇ, Hulûsi (2009). "SarŖ", DĪA, XXXVI: 136-137, İstanbul: TDV.
- KILIÇ, Hulûsi (2001). "İŖtikak", DĪA, XXIII: 439-440, İstanbul: TDV.
- MECMŪ'ATU'Ŗ-ŖARF: *Emsile, Bina', MağŖūd, 'İzzī* (2007). İstanbul: Yasin Yayinevi.
- el-ĞUŖĪ, Alāuddīn Ali b. Muhammed (2001). *Unğūdu'z-zevāhir fi'Ŗ-Ŗarf*, (thk. Ahmed Afifi), Ķāhire: Dāru'l-Kutubi'l-Mısriyye.
- el-MEYDĀNĪ, Ahmed b. Muhammed (1299). *Kitābu nuzheti't-Ŗarf fi 'ilmi'Ŗ-Ŗarf*, Ķustantiniyye: Matba'atu'l-Cevāib.
- MĪN ZEĤĀİRĪ İBN MĀLİK FĪ'L-LUĞA: *mes'eletun min kelāmi'l-İmām İbn Mālik fi'l-iŖtikāk* (1999). (thk. Muhammed el-Mehdī Abdulğayy el-'Ammār), el-Medīnetu'l-Munevvere, el-Cāmi'atu'l-İslāmiyye.
- el-MUBĀREK, Māzin (2000). "fi tārīhi 'ilmi'Ŗ-Ŗarf ve muŖtalhātihi", *Mecelletu Kuliyeti'd-Dirāsāti'l-İslāmiyye ve'l-Arabiiyye*. Dubi: XIX: 295-312.
- el-MUBERRED, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid (1994). *el-Muğtağab*, thk. Muhammed AbdulğālĶ 'Ađime, Ķāhire: Vizāretu'l-Evkāf.
- el-MUĤTĀR, Muhammed (2008). *Tārīhu'n-naħvi'l-Arabī fi'l-MeŖriki ve'l-Mağribi*, Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- MUŖAFĀ, Ĥurremdil (1387). *Gancīne-i Ŗarf ve naħv-ı 'Arabī*, Senendec: Hejār.
- MUÇALI, Serdar (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık.
- NĀŖIF, Ali en-Necdī (1978). *Tārīhu'n-naħvi*, Ķāhire: Dāru'l-Maarif.
- NEHR, Hādī (2010). *eŖ-Ŗarfu'l-Vāfi*, İrbid: Ālemu'l-Kutubi'l-Ĥadis.
- OMAR, Ahmed Muğtār (1998). *İlmud'-delāle*. Ķāhire: Ālemu'l-Kutub.
- ÖZBALIKÇI, Mehmet ReŖit (2009). "Sibeveyhi", DĪA, XXXVII: 130-134, İstanbul: TDV.
- PEĪ, Mario (1998). *Ususu 'ilmi'l-luğa*, (çev. Ahmed Muğtār Omar), Ķāhire: Ālemu'l-Kutub.
- es-SEKKĀKĪ, Ebū Bekr Muhammed b. Ali (1987). *Miftāhu'l-'ulüm*, (thk. Na'ım Zerzūr), Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- SEBER, Abdulkerim (2013). "Semantik-Delalet Kavramlarının Mukayesesi ve Anlambilim Kavramlarının Muhtevasının Tespiti", *C.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: XVII, Sayı: 2, Sayfa: 97-130.
- ŖĀFĪ, Mağmūd (1995). *İ'rābu'l-Ğur'an ve Ŗarfuhu ve beyānuhu me'a fevāide naħviyye hāmme*, Beyrut: Dāru'r-ReŖid.
- es-SERRĀC, Ebū Bekr Muhammed (2009). *el-UŖul fi'n-naħvi*, (thk. Muhammed Osman), Ķāhire: Mektebetu's-Seğāfeti'd-Diniyye.
- es-SEYYĪD, Emin Ali (1972). *fi 'ilmi'Ŗ-Ŗarf*, Ķāhire: Dāru'l-Maarif.

- SİBEVEYH, Ebū Bişr Amr b. Osman (1982). *el-Kitāb: Kiābu Sibeveyh*, (thk. Abdusselām Muhammed Hārūn), Kahire: Mektebetu'l-Hāncī.
- SOYUPEK, Hasan (2004). "İkinci Meşrutiyetten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi", Doktora Tezi, SDÜ, Isparta.
- es-SUYŪTĪ, Celāluddīn (1999). *Hem'u'l-Heāmi'*, (thk. Ahmed Şemsuddīn), Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- eş-ŞĀTİR, Muhammed (1983). *el-Mūcez fī neş'eti'n-naḥvi*, Kahire: Mektebetu'l-Kulliyāti'l-Ezheriyye.
- eş-ŞELEKĀNĪ, Abdulhamid (1982). *Maşādiru'l-luġa*, Trablus: el-Munşe'ātu'l-Āmme.
- ŞERHU'L-UŞMŪNĪ (1955). (thk. Muhammed Muhyiddīn Abdulhamid), Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-Arabī.
- eş-ŞINKĪTĪ, Hasan b. Zeyd eṭ-Ṭāī en-Naḥvī (1997). *et-Turre: Şerḥu lāmiyyetu'l-ef'āl li İbn Mālik*, (thk. Abdurrauf Husayn Ali), Dubai: y.y.
- ŞUŞTERĪ, Muhammed Ali (1347). *Ferhang-i vajeḥā-i Fārisi der zebān-i Arabi*, Tahran: İntişārāt-i Bahmen.
- ŞAKAR, Abdulbedi' (1983). *et-Tecvid ve 'Ulūmu'l-Ḳur'ān*, Dımaşk: Menşūrātu'l-Mektebi'l-İslāmī.
- eṭ-ṬANTĀVĪ, Muhammed (1995). *Neş'etu'n-naḥvi ve tārḥu eşhari'n-nuḥḥāt*, Kahire: Dāru'l-Maarif.
- TOPUZOĞLU, Tefik Rüştü (1997). "Halil b. Ahmed", DİA. XV: 309-312, İstanbul: TDV.
- TUĞRAL, Rahim (2009). *Ana Hatlarıyla Kur'ān Tecvidi*, İzmir: Tıbyān Yayıncılık.
- el-'UQAYDĪ, Rıdā Hādī Hassūn (2015). *İḥyāu'ş-şarfi*, Bağdad: Dāru'l-Kutub ve'l-Vesāik.
- el-'USEYMĪN, Muhammed Salih (2001). *Uşūlun fi't-Tefsīr*, Kahire: el-Mektebetu'l-İslāmiyye.
- YĀQŪT, Mahmūd Süleymān (1999). *eş-şarfu't-ta'līmī ve't-taḥbikī fi'l-Ḳur'āni'l-Kerīm*, Kuveyt: Mektebeti'l-Mezāri'l-İslāmiyye.
- el-YASŪĪ, Rufāil Naḥla (1954). *Ġarāibu'l-luġati'l-Arabiyye*, Haleb: Matbaatu'l-İhsān.
- ez-ZECCĀC, Ebī İshāḳ (1984). *Kitābu fe'altu ve ef'altu*, (thk. Mācid Hasan ez-Zehebī), Dımaşk: eş-Şeriketu'l-Muttaḥide li't-Tevdī'.
- ez-ZECCĀCĪ, Ebū'l-Ḳāsim Abdurrahmān b. İshāḳ (1984). *el-Cumel fi'n-naḥvi*, (thk. Ali Tefvik el-Ḥamd), Beyrut: Dāru'l-Emel.
- ez-ZENCĀNĪ, İzzuddīn Abdulvahhāb b. İbrāhīm (2008). *Taşrīfu'l-İzzī*, (thk. Anvar Ebū Bekr eş-Şeyḥī), Cidde: Dāru'l-Minhāc li'n-Neşr ve't-Tevdī'.
- ez-ZUBEYDĪ, Ebū Bekr el-İşbilī (1984). *Ṭabaḳātu'n-naḥviyyīn ve'l-luġaviyyīn*, Kahire: Dāru'l-Me'ārif.